

УДК: 930 (477) «19»

DOI: 10.20535/2307-5244.47.2019.158273

О. Є. Пулипенко

Національний університет харчових технологій (м. Київ)

O. Pylypenko

National Food Technologies University (Kyiv)

**ІСТОРИОГРАФІЯ СТАНОВЛЕННЯ
УНІВЕРСИТЕТСЬКОЇ ОСВІТИ В НАДДНІПРЯНСЬКІЙ
УКРАЇНІ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.**

*Historiography of University Education in the Dnieper Ukraine
in the First Half of the 19th Cent.*

Статтю присвячено історіографії становлення університетської освіти в Наддніпрянській Україні в першій половині ХІХ ст. Автор періодизував розвиток історіографії даної проблеми. Проаналізовано основні документи Міністерства народної освіти, рішення вчених рад Київського і Харківського університетів та їх висвітлення в історичній літературі. Вивчено основні напрямки досліджень дореволюційних, радянських і сучасних істориків. Визначено здобутки та пробіли в проведених наукових пошуках. Окреслено подальші завдання наукових досліджень.

Ключові слова: університет, освіта, історіографія, автор, дослідження.

The article is devoted to the historiography of the establishing of university education in the Dnieper Ukraine in the first half of the 19th century. The author made a periodization the of historiography on this issue. The main documents of the Ministry of National Education, the decision of the academic councils of the Kyiv and Kharkiv universities and their coverage in the historical literature have been analyzed. The basic directions of studies of the pre-revolutionary, Soviet and modern historians have been studied. The achievements and gaps in the scientific researches were determined. Further tasks of scientific research are outlined. Despite of positive evaluation of university studies on this topic, many questions demand more structurized archival research. Until today no complex research was devoted to this topic.

Keywords: university, education, historiography, author, research.

В умовах здійснення освітньої реформи в Україні актуалізується завдання переосмислити освітні закони, необхідність визначити стратегію розвитку вищої освіти в державі, потреба ґрунтовно проаналізувати, узагальнити та творчо використати весь накопичений історичний досвід. Найцікавішим

у цьому плані є становлення університетської освіти в Наддніпрянській Україні в першій половині XIX ст.

Мета статті — визначити рівень дослідницьких праць вітчизняних і зарубіжних науковців про розвиток вітчизняної вищої освіти на початку XIX ст.

Всю історіографію проблеми становлення професорсько-викладацького складу університетів Наддніпрянської України першої половини XIX ст. можна поділити на три основні періоди. Перший період — дореволюційний — розпочався в 1860–1870-х рр. і завершився 1917 р. зі встановленням більшовицької влади. Другий період — радянський — розпочався з 1917 р. і тривав до розпаду СРСР. Третій період — новітній — розпочався з 1991 р., після утворення незалежної української держави, і триває донині. Кожний із зазначених періодів дослідження становлення науково-педагогічного персоналу університетів Наддніпрянської України відрізнявся науковою і політичною кон'юнктурою, можливістю доступу до різноманітних джерел і джерелознавчої бази, здійснення наукових публікацій з врахуванням ідеологічних засад.

Перший період — дореволюційний — визначається появою перших наукових праць. Протягом нього було видано кілька монографій і статей, у яких досліджується історія перших вищих навчальних закладів Російської імперії, зокрема й університетів. Ці роботи цінні унікальним фактичним і документальним матеріалом про діяльність уряду, Міністерства народної освіти, про відкриття, становлення Харківського й Київського університетів, організацію в них навчально-педагогічної і науково-дослідної роботи. Однією з перших праць з історії Київського університету була монографія В. Шульгіна «История университета св. Владимира», яка вийшла до 25-річчя університету. В цьому дослідженні широко використано документальні джерела і приділено значну увагу заснуванню і становленню Київського університету (Шульгин, В. Я. 1860).

Цінною в науковому відношенні є праця К. Фойгта «Историко-статистические записки об императорском Харьковском университете и его заведении от основания университета до 1859 года» (Фойгт, К. К. 1859). Дослідник подав унікальні статистичні дані про кількість викладачів і студентів, відділення та факультети, навчально-допоміжні заклади першого університету на території Наддніпрянської України. Важливими для дослідження історії вітчизняної вищої освіти є праці державних діячів і професорів М. Бунге, С. Уварова, В. Іконнікова, П. Ферлюдіна та інших (Бунге, Н. Х. 1859; Иконников, В. С. 1876; К 50 летнему... 1884; Обзорение состояния... 1841; Рославский-Петровский, А. П. 1855; Уваров, С. С. 1864; Ферлюдин, П. И. 1894). Вони узагальнювали досвід держави в означеній галузі.

Фундаментальна праця історика С. Рождественського містила ретроспективний огляд діяльності Міністерства народної освіти за одне століття

його існування (Рождественский, С. В. 1902). Дослідження рясно наповнене фактичним матеріалом щодо освітньої політики уряду протягом ХІХ ст. Особливо цінними для науковців у цій праці є ретельний розгляд нормативно-правових актів, що регламентували функціонування вищих навчальних закладів імперії.

Історія становлення Харківського і Київського університетів, формування їх професорсько-викладацького складу стали об'єктом всебічного вивчення відомих учених, безпосередніх свідків описуваних подій — Д. І. Багалія, М. Ф. Сумцова, В. П. Бузескула, М. Ф. Владимирського-Буданова, І. М. Бороздіна та ін. (Багалей, Д. И. 1893–1898; Багалей, Д. И. & Сумцов, Н. Ф. & Бузескул В. П. 1906; Бороздин, И. Н. 1910; Владимирский-Буданов, М. Ф. 1884; Владимирский-Буданов, М. Ф. 1884а). Ці праці було приурочено до ювілейних дат існування перших університетів Наддніпрянської України. Так, монографію М. Ф. Владимирського-Буданова було написано до 50-річного ювілею Київського університету. Варто відзначити в цьому відношенні ґрунтовну працю Д. І. Багалія, яка не втрачає наукової цінності до наших днів завдяки великій кількості зібраних і опублікованих документів та матеріалів тієї доби, а також власних спогадів. Основну увагу автор приділив опису діяльності Харківського університету на етапі його становлення, дослідженню впливу на його функціонування положень статутів 1804 і 1835 рр., організації в ньому навчально-педагогічної й науково-дослідної роботи, розкриттю соціально-правового і матеріального становища перших харківських (і, зокрема, іноземних) науково-педагогічних працівників, заповненню університетських штатів, набуттю наукових ступенів тощо (Багалей, Д. И. 1893–1898; Багалей, Д. И. 1904). Означені праці залишаються актуальними й нині, оскільки їхні автори зосереджувалися, зокрема, на розгляді життя вітчизняних університетів в умовах автономії і самоврядування, яке наразі активно обговорюють у контексті інтеграції науково-освітньої сфери України до Болонського процесу.

Дослідженню історії Харківського університету в перші роки його існування присвятив значну за обсягом монографію польський історик культури та освіти Л. Яновський (Janowski, L. 1911). Окрему групу історіографічних праць дорадянського періоду становлять матеріали в біографічних словниках професорів і викладачів Харківського та Київського університетів, які додавалися до деяких з ювілейних видань (Иконников, В. С., ред. 1884; Осипов, И. П. & Багалей, Д. И., ред. 1908; Скворцов, И. П. & Багалей, Д. И., ред. 1905–1906; Халинский, М. Г. & Багалей, Д. И., ред. 1908; Чубинский, М. П. & Багалей, Д. И., ред. 1908). Але вони не науково-аналітичні, а переважно довідково-публіцистичні, тому етапи життя і професійної діяльності перших вітчизняних науково-педагогічних працівників висвітлено в суто описовій формі.

Основна увага дореволюційних дослідників історії університетів Наддніпрянської України дореформеної доби XIX ст. була зосереджена на висвітленні діяльності Харківського університету під час дії статутів 1804 і 1835 рр., а Київського університету — статутів 1833 і 1842 рр. Більшість монографій і статей дорадянської доби було присвячено державній політиці щодо вищої освіти, становленню перших вітчизняних університетів, рівню їх матеріального забезпечення, хронічному недоукомплектуванню штатів, складній та обтяжливій процедурі набуття наукових ступенів, тому, як викладачі відстоювали принципи автономії і самоврядування вищих навчальних закладів тощо. Історіографічні матеріали XIX — початку XX ст. характеризуються довідниково-фактологічним, а не науково-аналітичним підходом до розкриття різних аспектів університетської освіти. Визначені проблеми досліджували, як правило, професори і викладачі тих самих університетів, посадовці профільного міністерства (зокрема й міністри), а також літератори, аналітики, публіцисти і громадські діячі. Отже, дорадянський період в історіографії став часом первинного накопичення фактичного матеріалу, а також початкового визначення наукових напрямів та розробки проблем з історії університетської освіти Наддніпрянської України дореформеної доби XIX ст.

Другий період дослідження життя і професійної діяльності професорсько-викладацьких кадрів університетів Наддніпрянщини, який має хронологічні межі з 1917 до 1991 рр., можна назвати радянським. У підходах до вивчення обраної теми в означений період превалювали «соціально-класові» аспекти, а також існували ідеологічні й політичні упередженість і стереотипи, побудовані на засадах марксистського вчення. Головну увагу приділяли дослідженню негативного впливу феодально-кріпосницьких підвалів, що в той час доживали у Російській імперії останні десятиліття. Інші аспекти розвитку університетської освіти й науки науковці цього періоду розглядали під побіжно.

В історіографії 1920–1950 рр. перевагу надавали висвітленню ролі провідного класу пролетаріату та панівної комуністичної ідеології. Виходили роботи, присвячені становленню й розвитку окремих наукових галузей в університетах Наддніпрянщини (О. Гольдман «Фізика за сто років у Київському університеті», К. Волков «До історії хімічної науки у Київському університеті за сто років», Н. Комарь «История аналитической химии в Харьковском университете», Л. Крижановський «До історії геолого-мінералогічних дисциплін в Київському університеті за сто років», И. Волчанецкий «Очерки истории зоологии в Харьковском университете», О. Соколовський «Нарис роботи Київського університету в галузі систематики рослин та вивчення місцевої флори за минуле сторіччя», О. Маркевич «Наука і наукові працівники в Київському університеті за 112 років його існування (1834–1946 рр.)», Н. Полякова «Фізика в Харьковском университете от его основания до Ве-

ликой Октябрьской социалистической революции») (Волков, К. 1935; Волчанецкий, И. Б. & Медведев, С. И. & Воловик, М. П. 1955; Гольдман, О. Г. 1935; Комарь, Н. П. 1955; Крижановський, Л. А. 1935; Маркевич, О. П. 1946; Полякова, Н. Л. 1955; Соколовський, О. І. 1935).

Деякі автори прагнули аналізувати створення перших університетів Наддніпрянської України. Так, 1923 р. побачила світ історико-юридична розвідка М. Василенка «Кременецький лицей і університет св. Володимира» (Василенко, М. П. 1923). Заснування й початковий розвиток Харківського університету досліджував І. Бойко (Бойко, І. Д. 1940). Її автор звернув увагу на значення університету в Харкові для системи вищої освіти Російської імперії. Але обмежений обсяг роботи не дав досліднику змоги висвітлити всі аспекти діяльності першого університету Наддніпрянщини повною мірою.

Однією з небагатьох закордонних праць, присвячених означеній тематиці, було видання невеликої монографії з нагоди столітнього ювілею Київського університету. Вона вийшла друком 1935 р. у Белграді, а її автором став останній ректор імператорського університету св. Володимира Є. Спекторський (Спекторский, Е. В. 1935). У написанні роботи йому допомагали колишні професори та викладачі Київського університету, які, перебуваючи в еміграції, створили задля цієї мети «Комітет київських професорів у Любляні».

Проблематику становлення й формування професорсько-викладацької корпорації вітчизняних університетів у радянській історіографії почали вивчати лише з закінченням сталінської епохи. З ідеологічних причин дослідження науково-педагогічної інтелігенції як окремої соціально-професійної групи майже ігнорували. Саме через беззаперечне панування комуністичної ідеології в тогочасних наукових працях відчуваються тенденційність та упередженість підходів до висвітлення подій з означеної тематики, а також замовчується внесок представників наукової інтелігенції у розвиток держави і суспільства.

Активізували вивчення історичного минулого вітчизняної університетської освіти з 1950-х рр. Зокрема, вийшли друком розлогі колективні монографії, присвячені ювілейним датам існування перших університетів Наддніпрянщини («Харьковский государственный университет им. А. М. Горького за 150 лет (1805–1955 гг.)», «Харьковский государственный университет (1805–1980 гг.)», «Історія Київського університету: 1834–1959 рр.», «Київський університет. 1834–1984 гг.» (Короливский, С. М., ред. 1955; Жмудський, О. З. 1959). Левову частку матеріалу в цих працях було присвячено функціонуванню університетів у радянський період. Натомість періоду їх становлення в першій половині XIX ст. уваги приділяли значно менше. Матеріал викладали за чітко визначеними хронологічними межами, а обсяг використаних неопублікованих джерел з історії університетів дорядянської доби був невеликим. Як і в працях дореволюційних істориків, використо-

вувався стандартний підхід щодо вивчення університетських статутів, за яким Статут 1804 р. розглядали як максимально сприятливий для розвитку університетів, у той час як статuti 1833, 1835 і 1842 рр. зазнавали нищівної критики за те, що царський уряд обмежував у них університетську автономію і самоврядування. Окрім того, з огляду на ідеологічну кон'юнктуру й панівні в тогочасному науковому вжитку стереотипи, про об'єктивність висвітлення історичних подій у цей період не могло йтися.

Тому головним завданням пропонованого дослідження є реконструювати генезу висвітлення вітчизняної університетської освіти та, зокрема, формування її перших науково-педагогічних колективів в історіографії.

У праці дослідника періоду хрущовської «відлиги» К. Галкіна «Высшее образование и подготовка кадров в СССР» зроблено одну з перших в історіографії спроб поглиблено висвітлити наукову атестацію і підготовку професорсько-викладацьких кадрів університетів Російської імперії в першій половині XIX ст., зокрема й у закордонних навчальних закладах, а також проаналізувати вплив на них університетських статутів 1804, 1833, 1835 і 1842 рр. (Галкин, К. 1958).

Деякі аспекти життя і діяльності науково-педагогічної інтелігенції, її соціально-професійне становище та соціокультурна роль у суспільстві розглядаються в комплексних наукових працях П. Зайончковського і В. Лейкіної-Свірської. У монографії «Правительственный аппарат самодержавной России в XIX в.» П. Зайончковський, зокрема, приділив увагу дослідженню професорсько-викладацьких кадрів імперських університетів, які в ті часи перебували у статусі державних службовців (Зайончковский, П. А. 1978). А В. Лейкіна-Свірська у праці «Интеллигенция в России во второй половине XIX века» проаналізували професійну громадську та політичну діяльність науково-педагогічної інтелігенції Російської імперії в середині XIX ст. (Лейкина-Свирская, В. Р. 1971).

В останні десятиліття існування СРСР було видано перші спеціальні наукові праці, в яких досліджувалося широке коло проблем життєдіяльності університетів Російської імперії XIX ст., а також їх професорсько-викладацького складу (Боголюбов, А. Н., ред. 1987; Булгакова, Л. А. 1978; Киевские математики-педагоги. 1979; Князев, Е. А. & Танклер, Х. Л. 1988; Кричевский, Г. Г. 1985; Щетинина, Г. И. 1970). З'являються і роботи, присвячені окремим відомим науковим персоналіям (Верхратський, С. А. 1976; Франчук, В. Ю. 1985).

Відомий радянський учений Р. Еймонтова чотири десятиліття досліджувала різні аспекти діяльності дореволюційних університетів кінця дореформеної й початку пореформеної доби XIX ст. (Эймонтова, Р. Г. 1985; Эймонтова, Р. Г. 1961; Эймонтова, Р. Г. 1993; Эймонтова, Р. Г. 1974). Дослідниця аналізувала правове і матеріальне становище науково-педагогічних кадрів

університетів Російської імперії, їх етнічний склад, належність до суспільних станів, відносини зі студентами, соціально-політичні погляди та культурно-просвітницьку роботу. В традиційному для радянських дослідників стилі Р. Еймонтова критикувала загальний Статут імператорських університетів 1835 р., який обмежував університетську автономію, і протиставляла йому ліберально-демократичний Статут 1863 р., що був одним зі стрижневих законодавчих актів доби «Великих реформ», значно розширивши повноваження університетів щодо їх самоврядування. Але формування професорсько-викладацького складу університетів Наддніпрянщини не стало окремим предметом дослідження в її працях.

У монографії дослідниці Г. Павлової (Павлова, Г. Е. 1990) вперше в радянській літературі було зроблено спробу комплексно висвітлити організацію наукової діяльності в Російській імперії у першій половині XIX ст. Спираючись на великий фактичний матеріал, авторка проаналізувала науково-освітні заходи царського уряду, становлення наукових установ і формування системи підготовки та атестації учених. У результаті дослідниці дійшла висновку, що на всі аспекти розвитку науки протягом дореформеної доби XIX ст. безпосередньо впливали соціальні, економічні й політичні чинники тих часів. Робота Г. Павлової стала одним з перших в радянській історіографії досліджень з означеної тематики, позбавлені ідеологічного нашарування та пов'язаного з ним суб'єктивістського підходу до розгляду фактів і висвітлення подій.

У праці О. Соболевої (Соболева, Е. В. 1983) досліджуються, зокрема, і проблеми розвитку науки в Російській імперії в першій половині XIX ст. Основну увагу авторка зосередила на заходах Міністерства народної освіти та інших органів державної влади щодо діяльності науково-освітніх закладів. Також О. Соболева розглянула стан та рівень розвитку науково-дослідної роботи у вищих навчальних закладах імперії, зародження й формування перших вітчизняних наукових шкіл і наукових товариств, становлення системи наукової підготовки професорсько-викладацьких працівників університетів. Дослідниці зробила висновок, що в дореформену добу XIX ст. було закладено солідний фундамент для подальшого успішного розвитку науки в Російській імперії.

В пізні часи радянської доби вийшло друком чимало спеціальних досліджень, присвячених як історії розвитку окремих галузей університетської науки, так і окремим ученим — видатним представникам професорсько-викладацьких колективів університетів XIX ст. (Верхратський, С. А. & Заблудовський, П. Ю. 1991; Сарбей, В. Г. 1982; Соболева, Е. В. 1983). У цих роботах висвітлюються становлення перших вітчизняних наукових шкіл, формування нових галузей науки і напрямів наукових досліджень. Вони допомагають з'ясувати рівень розвитку університетської науки тих часів, а та-

кож ретроспективно встановити роль перших науково-педагогічних кадрів у зародженні й формуванні вітчизняної науково-освітньої сфери. Історично-біографічні дослідження (Лишевский, В. П. 1988) містять не лише довідкові відомості про життя та діяльність видатних представників професорсько-викладацького складу дореволюційних університетів, але й аналіз їх науково-дослідної, навчально-педагогічної, адміністративно-організаційної, виховної, громадської та культурно-просвітницької роботи, а також визначення внеску цих діячів у розвиток вітчизняної освіти, науки і техніки. Але ставлення до того чи іншого вченого й оцінка наукових надбань та досягнень радянські історики нерідко упереджено визначали відповідно до його політичних, ідеологічних та світоглядних поглядів і переконань.

Хоча з початком «Перебудови» наприкінці існування СРСР праці радянських істориків стали більш об'єктивні та ґрунтовні порівняно з попередніми десятиліттями, а дослідники отримали більш вільний доступ до архівних джерел та іноземної літератури, проблеми університетської освіти й, зокрема, діяльності науково-педагогічних працівників університетів Наддніпрянської України XIX ст. так і не було розроблено достатньою мірою.

Та все-таки радянська історіографія значно розширила і поглибила розробку пропонованої теми, суттєво просунувшись вперед порівняно з дореволюційним періодом. Незважаючи на ідеологічні стереотипи і кліше, які зумовлювали упередженість підходів і висновків, а також перекося у вивченні окремих тематичних підрозділів (наприклад, радянські дослідники приділяли непропорційно велику увагу аналізу революційних рухів у студентському середовищі), дослідження історії вищої освіти за часів СРСР стало справді науковим, теоретичним. Також у цей період набагато ширше стали використовувати архівні джерела. Але суттєвим недоліком історіографії радянської доби було нехтування особливостями національного розвитку освіти тих чи інших регіонів Російської імперії. Як правило, історія університетів і, зокрема, діяльності їх професорсько-викладацьких кадрів, розглядали й досліджували в загальноімперському контексті. Тому окремих, спеціальних праць, присвячених формуванню української науково-технічної інтелігенції, радянські історики на видали.

Третій період розвитку вітчизняної історіографії означеної теми почався 1991 р. і триває досі. Наприкінці XX — на початку XXI ст. українські дослідники, вивчаючи історію освіти, науки та культури України XIX ст., намагалися відійти від усталених концепцій в оцінці власного минулого і виробити об'єктивні підходи до його вивчення. На сучасному етапі українська історична наука прагне розширювати й поглиблювати проблематику досліджень, а також використовувати нові методологічні підходи та засоби.

Зростання ролі інтелігенції в умовах відродження української нації та незалежної держави сприяло зосередженню з 1991 р. більшої уваги вітчиз-

няних істориків на вивченні пов'язаних з нею питань. Учені досліджували її соціально-професійний і матеріальний статус, національний та конфесійний склад, належність до того чи іншого суспільного стану, громадсько-політичну й культурно-просвітницьку діяльність, політичні погляди, участь у національно-визвольній боротьбі українського народу та протидію русифікаторській політиці царату.

Першим спеціальним дослідженням історії української науково-педагогічної інтелігенції в дореволюційний період стала монографія Н. Шип «Интеллигенция на Украине (XIX в.): Историко-социологический очерк» (Шип, Н. А. 1991). У роботі відома вітчизняна дослідниця окремо виділила цю соціально-професійну групу, аналізуючи її правове та матеріальне становище, а також громадську і культурно-просвітницьку роль, яку вона відігравала в тогочасному суспільстві. В результаті у монографії Н. Шип вдалося дослідити історичний розвиток цієї групи суспільства і створити соціальний портрет української інтелігенції XIX ст.

Відома вітчизняна дослідниця історії вищої освіти XIX — початку XX ст. Н. Левицька у монографії «Вища гуманітарна освіта Наддніпрянської України (друга половина XIX — початок XX ст.)» (Левицька, Н. М. 2012) здійснила системний аналіз витоків, генези, джерельної бази, етапів розвитку і особливостей вищої гуманітарної освіти Наддніпрянської України протягом дореволюційного періоду. На основі ґрунтовного аналізу історичних джерел, частину з яких було введено до наукового вжитку вперше, авторка комплексно відтворила картину становлення й розвитку вищої гуманітарної освіти, як окремої царини освітнього простору, а також розглянула основні тенденції її розвитку в плінні подій, особливості їх прояву у вищих навчальних закладах України і роль гуманітарної освіти як важливого чинника впливу на суспільно-політичне, культурно-освітнє та духовне життя українського народу. Кризь призму суспільно-політичних, соціально-економічних, організаційно-правових і культурно-просвітницьких чинників Н. Левицька проаналізувала розвиток вітчизняної вищої гуманітарної освіти. Дослідниця визначила динаміку соціально-правового і матеріального становища викладачів гуманітарних дисциплін, доповнила й уточнила дані щодо чисельності, національного та соціального статусу науково-педагогічного складу і студентства, а також довела, що їхні кількісні та якісні показники залежали від політики царату щодо гуманітарної освіти.

Заснуванню університетів на українських землях і формуванню вітчизняної науково-педагогічної інтелігенції присвятив кілька робіт відомий харківський дослідник С. Посохов (Посохов, С. И. 2014; Посохов, С. И. 2003; Посохов, С. И. 2005). Учений одним із перших вдався до ґрунтовного історіографічного аналізу джерел і літератури з історії вітчизняних університетів у дореволюційний період. Також він, зосередившись на розробці со-

ціокультурного аспекту життя та діяльності науково-педагогічних працівників Харківського університету, приділив значну увагу висвітленню різних аспектів і проявів професорської субкультури тих часів, переконливо довів велике значення діяльності університету для розвитку міста Харкова і впливу університетських викладачів на підвищення культурно-освітнього рівня місцевого населення.

Сучасні вітчизняні фахівці з історії вищої, зокрема, університетської освіти активно досліджують різні аспекти означеної тематики. Протягом 1991–2010-х рр. вийшло кілька індивідуальних і колективних монографій, у яких розкрито широке коло питань з історії української науки і освіти XIX ст., внесок у їх розвиток видатних учених, створення вітчизняних наукових шкіл, діяльність наукових товариств при університетах тощо. У цих роботах комплексно висвітлено зародження, становлення і подальший поступ різних галузей української науки (філософії, історії, філології, правознавства, фізики, хімії, математики, біології, політекономії, медицини тощо), які у першій половині XIX ст. майже цілком були зосереджені у стінах університетів. Деякі з цих видань оздоблені раритетними ілюстраціями та рідкісними фотографіями провідних вітчизняних науковців, університетських корпусів і приміщень, навчально-допоміжних закладів тощо (Бакіров, В. & Духопельников, В. М. & Зайцев, Б. П. & ін. 2004; Колесник, В. Ф., кер. авт. кол. 2014; Кравченко, В. В. & Посохов, С. І. & Наумов, С. О. & Куделко, С. М. & Зайцев, Б. П. 2004; Матвійчук, О. & Струк, Н. 2005; Онопрієнко, В. І. 1998; Пилипчук, О. Я. & Коновець, О. Ф. & Ярьсько, Л. П. 1998; Різун, В. В. & Тимошик, М. С. & Конверський А. Є. & ін. 2004; Черняк, С. Г. 2011). Також сучасні українські історики досліджують різні аспекти громадської діяльності представників вітчизняної науково-педагогічної інтелігенції дореволюційного періоду (Робак, І. Ю. 2007), вивчають специфіку розвитку різних галузей науки і роль у цьому процесі окремих учених (Корифеї української науки... 2000; Костенко, І. В. 2009).

Природно, що особлива увага сучасної української історіографії прикута до становлення й розвитку історичної науки на теренах України, створення перших вітчизняних шкіл у цій науковій галузі. Означений напрям досліджень представлено, насамперед, монографіями О. Тарасенко «Становлення та розвиток історичної освіти та науки у Київському університеті у 1834–1884 рр.» (Тарасенко, О. О. 1995) і С. Стельмаха «Історична думка в Україні XIX — початку XX століття» (Стельмах, С. 1997). У праці О. Тарасенко розглядається створення перших вітчизняних наукових шкіл істориків на тлі становлення університету св. Володимира. Значну увагу дослідниця приділила і окремому висвітленню науково-освітньої діяльності провідних київських учених-істориків того періоду: М. Максимовича, М. Костомарова, В. Циха, В. Шульгіна та інших. Відомий сучасний київський історик

С. Стельмах, користуючись новітніми методами і підходами наукових досліджень, проаналізував процеси, які відбувались у вітчизняній історичній науці протягом дореволюційного періоду. Також С. Стельмах створив кілька наукових розвідок, присвячених формуванню професорських корпорацій у Харківському й Київському університетах у першій половині XIX ст., становленню наукових шкіл і фахових дисциплін у цих вищих навчальних закладах, політиці царату щодо університетської освіти, діяльності іноземних учених у Харківському університеті на початку його існування тощо (Стельмах, С. П. 2000; Стельмах, С. П. 2000а).

Протягом даного періоду історіографія досліджуваної теми також поповнилася численними біографічними розвідками, присвяченими розгляду життя і науково-освітнім здобуткам, суспільно-політичним поглядам, громадській та культурно-просвітницькій діяльності видатних представників вітчизняної науково-педагогічної інтелігенції першої половини XIX ст. (Бойко, Н. І. 2004; Боярська, Л. 2002; Жук, В. В. 2015; Історія України в особах... 1995; Куделко, С. М. & Григор'єв, А. В. 2009; Матвійчук, О. & Струк, Н. 2005; Радиш, Я. Ф. 1996; Франчук, В. Ю. 2012). Сучасна українська історіографія започаткувала нові підходи до вивчення життя і діяльності визначних учених минулого, а також визначення їхнього внеску в розвиток вітчизняної науково-освітньої сфери, які базуються на нових концептуальних засадах — насамперед, на принципах об'єктивності, системності та історизму. Традиційно виходять наукові видання, присвячені ювілейним датам двох перших університетів Наддніпрянської України (Бакіров, В. С. & Духопельников, В. М. & Зайцев, Б. П. & ін. 2004; Колесник, В. Ф., кер. ред. кол. 2014; Різун, В. В. & Тимошик, М. С. & Конверський, А. Є. & ін. 2004). Ці колективні праці цінні масштабним фактичним матеріалом і комплексним підходом до висвітлення історії вітчизняних університетів на різних етапах їх існування.

У новітній період розвитку історіографії проблеми історії науково-освітніх закладів Наддніпрянської України досліджували і деякі закордонні учні. Так, російський історик Д. Горін у статті «К вопросу о “профессорской культуре” России XIX — начала XX веков» спробував усебічно проаналізувати діяльність науково-педагогічних кадрів вищих навчальних закладів Російської імперії, зробивши наголос на їх прагненні вийти з-під контролю офіційних органів влади та налагодити самоврядування університетів (Горин, Д. К. 1996). Автор використав порівняльний метод і зіставив практичний досвід функціонування, ступінь автономності існування та статус професорсько-викладацького персоналу університетів Російської імперії та Західної Європи.

Комплексним дослідженням історії вищої освіти в Російській імперії є монографія колективу російських дослідників під керівництвом В. Кінельова

(Кинелёв, В. Г. 1995). Автори зробили спробу системно викласти історію виникнення і розвитку вищої освіти в дореволюційній Росії. Особливу увагу в дослідженні приділено організації навчально-виховного процесу, становленню вищих навчальних закладів як центрів освіти, культури та науково-технічної думки, аналізу впливу державної політики та регуляційних заходів царського уряду на діяльність перших університетів імперії, висвітленню деяких аспектів соціально-правового становища працівників вищої освіти.

Відомий російський фахівець з історії освіти і науки О. Іванов докладно дослідив систему наукової підготовки і атестації професорсько-викладацьких кадрів, яка склалась у Російській імперії на початку XIX ст. (Іванов, А. Е. 1994). Завдяки широкому використанню джерел (офіційної документації, архівних матеріалів і мемуарів сучасників) ученому вдалося досить повно відтворити історію появи і формування інституту присудження наукових ступенів та дійти висновку про те, що його структурні засади було перенесено на російський ґрунт з науково-освітньої сфери провідних країн Європи. Також дослідник детально вивчив технологію наукової атестації, проаналізувавши різні аспекти складання іспитів та підготовки й захисту дисертацій на здобуття наукових ступенів кандидата, магістра та доктора наук. Не залишилися поза увагою автора і механізми отримання наукових ступенів з медицини та богослів'я. О. Іванов довів, що законодавчому оформленню системи присудження наукових ступенів у Російській імперії сприяло створення мережі університетської освіти. На думку вченого, саме університети стали головною ланкою в загальноімперській системі наукової атестації. Представляють науковий інтерес і статистичні підрахунки за підсумками наукової атестації протягом усього дореволюційного періоду, які навів автор.

Також заслуговують на увагу праці сучасних російських дослідників А. Андрєєва, О. Авруса, і Ф. Петрова (Аврус, А. И. 2001; Андреев, А. Ю. & Посохов, С. И., ред. 2012; Петров, Ф. А. 2003; Петров, Ф. А. 2001; Петров, Ф. А. 2003а; Феофанов, А. М., сост. 2011). Зокрема, колективна монографія «Университет в Российской империи XVIII — первой половине XIX века» стала підсумковою публікацією в межах міжнародного наукового проекту, присвяченого аналізу становлення університетської освіти у Російській імперії. Проект виконував колектив істориків з Московського, Казанського та Харківського університетів. Його результати дають змогу зрозуміти специфіку трансферу і адаптації університетської ідеї у XVIII — першій половині XIX ст., порівняти розвиток університетів Російської імперії з відповідними загальноєвропейськими тенденціями, точніше усвідомити і оцінити залишені нам у спадок університетські традиції минулих часів.

Ще однією групою історіографічних матеріалів є дисертації, присвячені розробці різноманітних аспектів історії вітчизняних вищих навчальних закладів і, зокрема, діяльності їх науково-педагогічних кадрів, а також розвитку

окремих галузей науки. До таких праць слід віднести дисертацію радянської дослідниці Л. Мальцевої «Преподавание и изучение отечественной истории в университетах России в первой половине XIX века», де автор, зокрема, звернула увагу і на діяльність історичних факультетів перших університетів Наддніпрянської України (Мальцева, Л. Г. 1987). Деякі дослідження присвячено організації освіти на українських землях. Так, у роботі Є. Мартиненка «Організація науково-дослідної роботи викладачів вищих навчальних закладів на Україні (XIX ст.)» (Мартыненко, Е. Н. 1998) виявлено головні тенденції розвитку, завдання та напрями діяльності російського царського уряду щодо університетської освіти на Наддніпрянщині, проаналізовано умови діяльності університетів та їх професорсько-викладацького складу, а також розкрито внесок окремих учених у розбудову університетської науки.

Стан юридичної освіти в університетах Наддніпрянської України XIX ст. досліджувала О. Єгорова (Єгорова, О. В. 2004). Це одна з праць, де комплексно досліджено історію загальних освітніх процесів у вищій школі на теренах України. Дисертанту вдалося визначити основні чинники, які зумовили розвиток університетської юридичної освіти, простежити зміни в її змісті як комплексу навчальних дисциплін в університетах, розглянути специфіку становлення науково-педагогічного персоналу юридичних факультетів та проаналізувати різні аспекти поєднання навчально-педагогічної та науково-дослідної діяльності професорів-правознавців.

Деякі аспекти становлення й розвитку мистецтвознавства висвітлено в дисертації С. Побожія «Становлення й розвиток мистецтвознавства в Харківському університеті (1805–1920 рр.)» (Побожій, С. І. 1993). Автор проаналізував праці університетських учених з мистецтвознавства, простежив шляхи становлення музею красних мистецтв і старовини Харківського університету, визначив основні тенденції розвитку мистецтвознавства в університеті. Дослідженню археологічної науки в Харківському університеті того самого періоду присвятив дисертацію В. Скирда (Скирда, В. В. 2000). Робота багата на фактичний матеріал про археологічну діяльність харківських учених. Дослідник показав зв'язок між проведенням археологічних досліджень і розвитком музейної справи у Харкові, дав оцінку внеску окремих учених в археологічну науку, оцінив рівень науковості й методики археологічних досліджень. Дисертація відзначається ґрунтовним узагальненням здобутків вітчизняної історіографії у дослідженні університетів.

Низку праць присвячено окремим аспектам діяльності Київського університету св. Володимира. Так, становлення й розвиток слов'язознавства в університеті Св. Володимира вивчала І. Журжа (Журжа, І. В. 2006). Дослідниці вдалося розв'язати такі завдання: визначити основні етапи формування слов'язознавства, а також їх зміст і особливості; розглянути еволюцію викладання славістичних дисциплін; дослідити життєвий шлях та наукову

спадщину вчених-славівців університету. Розвиток сходознавства у Харківському університеті досліджувала Л. Чувпило (Чувпило, Л. О. 2002). Дисертантка простежила зародження орієнталістики, вивчила структуру сходознавчої науки й визначила специфічні риси Харківського університетського сходознавства. Значення науково-освітньої діяльності іноземних науковців і педагогів для розвитку Харківського університету дослідила Ю. Фесько (Фесько, Ю. О. 2008). Зокрема, вона вивчила діяльність німецьких учених, які викладали в цьому вищому навчальному закладі на початку його існування.

Становлення і розвиток сільськогосподарської науки та освіти в Київському університеті св. Володимира досліджувала О. Костенко (Костенко, О. О. 2006). Вона розглянула передумови і хід створення сільськогосподарської кафедри при Київському університеті, а також внесок найвидатніших педагогів у розвиток наукового забезпечення аграрного виробництва регіону й сільськогосподарської дослідної справи. Різноманітні аспекти розвитку економічної науки в Київському університеті св. Володимира досліджувала Л. Вернигора (Вернигора, Л. В. 2002). Вона охарактеризувала ключові напрями досліджень у цій галузі провідних учених Київського університету, загальне та відмінне в їх поглядах, а також висвітлила основні тенденції розвитку політичної економії в університеті.

Аналіз розвитку теорії права в Київському університеті св. Володимира подано в кандидатській дисертації О. Ковальчука. Автор проаналізував внесок у юридичну науку таких учених, як К. Неволін, Г. Данилович, М. Іванишев, М. Владимирський-Буданов. Дисертант дійшов висновку, що «учені-правознавці Київського університету своїми дослідженнями прагнули внести нові дані і аргументи у вирішення найбільш складних і спірних теоретико-правових питань...» (Ковальчук, О. М. 2002). Також науковці юридичного факультету Київського університету широко використовували різні методологічні підходи, що дало їм змогу поглибити розуміння права, тому в деяких питаннях мали перевагу порівняно з західноєвропейськими вченими. Розвиток освіти і педагогічної думки в Україні досліджував М. Євтух (Євтух, М. Б. 1996). З проголошенням незалежності деякі автори вивчають формування українських академічних традицій та українознавчих дисциплін у вітчизняних вищих навчальних закладах (Біленький, С. Г. 2001). Історію розвитку педагогічної діяльності досліджували фахівці з педагогіки С. Черняк (Черняк, С. Г. 2011) і Л. Курило (Курило, Л. Ф. 2007).

Отже, огляд історіографії теми дає підстави виділити у вивченні формування професорсько-викладацького складу університетів Наддніпрянської України три періоди, які відрізнялися різними ідеологічними підходами, політичною кон'юнктурою та станом розвитку суспільства. У дореволюційний та радянський періоди розвитку вітчизняної історіографії до наукового обігу вчені ввели чималий обсяг різноманітних джерел, фактичного матеріалу, нор-

мативно-правових актів, узагальнень та висновків. Але ці праці здебільшого вирізняються ідеологічною заангажованістю й упередженістю. Різні події в ході формування професорсько-викладацьких колективів університетів першої половини XIX ст. подавалися з позицій або офіційної політики царату, або ідеології владної партії. На сучасному етапі розвитку історичної науки вітчизняні дослідники мають у розпорядженні значний масив історичних праць для аналізу різних аспектів життя і діяльності науково-педагогічної інтелігенції першої половини XIX ст. Наявна історіографічна база сприяє подальшій науковій розробці пропонованої тематики.

Натомість історіографічний аналіз доводить, що в цій галузі досліджень є багато прогалин і невивчених проблем. Зокрема, досі професорсько-викладацька корпорація університетів Наддніпрянської України першої половини XIX ст. не стала предметом окремого дослідження. За наявності праць з окремих питань історії вітчизняної науки і освіти, становлення і розвитку професорсько-викладацької корпорації, її соціально-правове та матеріальне становище, а також культура та світогляд залишилися поза увагою вчених. На сьогодні бракує комплексних робіт, присвячених історії формування української науково-педагогічної інтелігенції як окремої соціально-професійної групи.

Аврус, А. И. 2001. *История российских университетов*. Очерки. Москва: Московский обществственный научный фонд.

Андреев, А. Ю. & Посохов, С. И., ред. 2012. *Университет в Российской империи XVIII — первой половины XIX века*. Москва: РОССПЭН. 671 с.

Багалей, Д. И. 1893–1898. *Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам)*. Т. 1 (1802–1815 гг.). Харьков: М. Зильберберг.

Багалей, Д. И. 1904. *Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам)*. Т. 2 (1815–1835 гг.). Харьков: М. Зильберберг и сыновья.

Багалей, Д. И. & Сумцов, Н. Ф. & Бузескул, В. П. *Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905)*. Харьков: А. Дарре, 1906.

Бакіров, В. С. & Духопельников, В. М. & Зайцев, Б. П. & ін. 2004. *Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна за 200 років*. Харків: Фоліо.

Белый, М. У., ред. 1984. *Киевский университет. 1834–1984*. Киев: Вища школа.

Біленький, С. Г. 2001. Роль М. О. Максимовича у формуванні українських академічних традицій та українознавчих дисциплін у Київському університеті (1834–1845 рр.): Дис. ... к. і. н.: 09.00.12.

Боголюбов, А. Н. ред. 1987. *История механики в России*. Киев: Наукова думка.

Бойко, І. Д. 1940. Короткий нарис історії Харківського державного університету (1805–1916 рр.). *Короткі нариси з історії Харківського державного університету ім. О. М. Горького (1805–1940 рр.)*. Ч. 1. Харків: Видавництво ХДУ. С. 3–42.

Бороздин, И. Н. 1910. Университеты в России в первой половине XIX века. *История России в XIX веке*. Т. 2. Санкт-Петербург: Бр. А. И. Гранат и К°. С. 349–379.

Бойко, Н. І. 2004. *Михайло Максимович — навіки з рідним краєм*. Черкаси: Брама.

Боярська, Л. 2002. «Не спокушаючись жагою відкриття нових фактів...» (До 175-річчя від дня народження М. М. Бекетова). *Вісник НАН України*. № 4. С. 51–56.

Булгакова, Л. А. 1978. Состав и положение преподавателей в России во второй четверти XIX в. *Государственные учреждения и классовые отношения в отечественной истории*. Москва — Ленинград. С. 117–129.

Бунге, Н. Х. 1859. Об устройстве учебной части в наших университетах. *Журнал министерства народного просвещения*. Т. 102. Санкт-Петербург. С. 19–32 [Отдел VI].

Василенко, М. П. 1923. *Кременецкий лицей і університет св. Володимира. Історико-юридична розвідка*. Київ: Українська Академія Наук.

Вернигора, Л. В. 2002. *Розвиток економічної науки в Київському університеті (XIX — початок XX ст.)*: Дис... канд. екон. наук: 08.01.04. Київ.

Верхратський, С. А. 1976. *В. О. Караваєв (Хірург. 1811–1892 рр.)*. Київ: Здоров'я.

Верхратський, С. А. & Забудовський, П. Ю. 1991. *Історія медицини: Навчальний посібник*. Київ: Вища школа.

Владимирский-Буданов, М. Ф. 1884. *История императорского университета св. Владимира*. Т. 1. Университет св. Владимира в царствование императора Николая Павловича. Київ: Тип. императорского университета св. Владимира.

Владимирский-Буданов, М. Ф. 1884. *Пятидесятилетие университета Св. Владимира (1834–1884). Речь, произнесенная на юбилейном акте университета*. Киев: Тип. имп. университета св. Владимира.

Волков, К. 1935. До історії хімічної науки у Київському університеті за сто років. *Розвиток науки в Київському університеті за сто років*. Київ: Видавництво КДУ. С. 230–259.

Волчанецкий, И. Б. & Медведев, С. И. & Воловик, М. П. 1955. Очерки истории зоологии в Харьковском университете. *Учёные записки Харьковского университета*. Т. 59: Труды НИИ биологии и биологического факультета. Т. 22. С. 81–123.

Галкин, К. 1958. *Высшее образование и подготовка кадров в СССР*. Москва: Советская наука.

Гольдман, О. Г. Фізика за сто років у Київському університеті. *Розвиток науки в Київському університеті за сто років*. Київ: Видавництво КДУ, 1935. С. 1–21.

Горин, Д. К. 1996. К вопросу о «профессорской культуре» России XIX — начала XX веков. *Отечественная культура и историческая наука XVIII–XX веков: Сборник статей*. Брянск: НГПИ. С. 42–57.

Євтух, М. Б. 1996. *Розвиток освіти і педагогічної думки в Україні (кінець XVIII — перша половина XIX століття)*: Дис. ... д. пед. н.: 13.00.01. Київ.

Єгорова, О. В. 2004. *Юридична освіта в університетах України XIX — початку XX ст. (етапи та особливості розвитку)*: Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Д.

Жмудський, О. З. 1959. *Історія Київського університету: 1834–1959*. Київ: Вид-во Київ. університету.

Жук, В. В. 2015. Науково-освітня діяльність професорсько-викладацького складу медичного факультету Харківського імператорського університету на початку його існування. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія Історія: Вип. 2. Ч. 3. С. 55–59.

Журжа, І. В. 2006. *Становлення та розвиток слов'янознавства в університеті св. Володимира (1834–1919 рр.)*: Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06. Київ.

Зайончковский, П. А. 1978. *Правительственный аппарат самодержавной России в XIX в.* Москва: Мысль.

- Іванов, А. Е. 1994. *Ученые степени в Российской империи XVIII — 1917 г.* Москва: Российская Академия наук, Институт российской истории.
- Іконников, В. С. 1884. *Биографический словарь профессоров и преподавателей императорского университета св. Владимира (1834–1884)*. Киев: Типография императорского университета св. Владимира.
- Іконников, В. С. 1876. Русские университеты в связи с ходом общественного образования. Вестник Европы. Октябрь. С. 492–550.
- Історія України в особах: ХІХ–ХХ ст.* 1995. Київ: Україна.
- К 50 летнему юбилею университета св. Владимира: Очерки и заметки по истории университета.* 1884. Киев.
- Киевские математики-педагоги,* 1979. Киев: Вища школа.
- Кинелёв, В. Г., ред. 1995. *Высшее образование в России: Очерк истории до 1917 г.* Москва: НИИ ВО.
- Князев, Е. А. & Танклер, Х. Л. 1988. Университеты России в первой половине XIX в. Вестник высшей школы. № 9. С. 85–90.
- Ковальчук, О. М. 2002. *Розвиток теорії права у Київському університеті в ХІХ — на початку ХХ століття:* Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Киев. С. 4.
- Колесник, В. Ф., кер. авт. кол. 2014. *Історія Київського університету.* Киев: ВПЦ «Київський університет».
- Комарь, Н. П. 1955. История аналитической химии в Харьковском университете. *Ученые записки Харьковского университета.* Т. 58: Труды химического факультета и НИИ химии. Т. 13. С. 87–112.
- Корифеї української науки: Нариси про видатних діячів науки і техніки,* 2000. Миколаїв: Тетра.
- Короливский, С. М., ред. 1955. *Харьковский государственный университет им. А. М. Горького за 150 лет.* Харьков: Издательство Харьковского университета.
- Костенко, О. О. 2006. *Становлення і розвиток сільськогосподарської науки та освіти в імператорському університеті святого Володимира (1834–1917):* Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.07. Київ.
- Костенко, І. В. 2009. Титулатура професорсько-викладацького складу дореволюційних російських університетів у контексті проблеми вдосконалення сучасної науково-агестаційної системи України. *Часопис Київського університету права.* 2009. № 1. С. 44–54.
- Кравченко, В. В. & Посохов, С. І. & Наумов, С. О. & Куделко, С. М. & Зайцев, Б. П. 2004. *Харківський університет — рідному місту.* Харків: СД.
- Крижановський, Л. А. 1935. До історії геолого-мінералогічних дисциплін в Київському університеті за сто років. *Розвиток науки в Київському університеті за сто років.* Київ: Видавництво КДУ. С. 260–280.
- Кричевский, Г. Г. 1985. Ученые степени в университетах дореволюционной России. *История СССР.* № 2. С. 141–153.
- Куделко, С. М. & Григор'єв, А. В., укл. 2009. *Вкарбовані в літопис науки.* Харків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна.
- Курило, Л. Ф. 2007. *Проблеми вітчизняної університетської освіти в ХІХ — на початку ХХ століття:* дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Кам'янець-Подільський.
- Левицька, Н. М. 2012. *Вища гуманітарна освіта Наддніпрянської України (друга половина ХІХ — початок ХХ ст.).* Київ: НУХТ.
- Лейкина-Свирская, В. Р. 1971. *Интеллигенция в России во второй половине XIX века.* Москва: Мысль.

- Лишевский, В. П. 1988. *Ученые — популяризаторы науки*. Москва: Наука.
- Мальцева, Л. Г. 1987. *Преподавание и изучение отечественной истории в университетах России в первой половине XIX века*: Дис. ... к. и. н. 07.00.02.
- Маркевич, О. П. 1946. Наука і наукові працівники в Київському державному університеті за 112 років його існування (1834–1946). *Наукові записки Київського державного університету*. Т. 5. Вип. 1. С. 9–64.
- Мартынченко, Е. Н. 1998. *Организация научно-исследовательской работы преподавателей высших учебных заведений на Украине (XIX ст.)*: Дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Харків.
- Матвійчук, О. & Струк, Н., упор. 2005. *Київський національний університет імені Тараса Шевченка: Незабутні постаті*. Київ: Світ успіху.
- Обозрение состояния Харьковского университета за первое пятилетие после введения нового Устава*. 1841. Москвитянин.
- Онопрієнко, В. І. 1998. *Історія української науки XIX–XX століть: Навчальний посібник*. Київ: Либідь.
- Осипов, И. П. & Баглей, Д. И., ред. 1908. *Физико-математический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905)*. Харьков: Адольф Дарре.
- Павлова, Г. Е. 1990. *Организация науки в России в первой половине XIX в.* Москва: Наука.
- Петров, Ф. А. 2003. *Российские университеты в первой половине XIX века. Формирование системы университетского образования*. Кн. 4: Российские университеты и люди 1840-х годов (Профессура и студенчество). Ч. 2: Студенчество. Москва: Издательство МГУ, 2003.
- Петров, Ф. А. 2003. *Формирование системы университетского образования в России*. Т. 1: Российские университеты и устав 1804 года. Москва: Издательство МГУ.
- Петров, Ф. А. 2003. *Формирование системы университетского образования в России*. Т. 3: Университетская профессура и подготовка Устава 1835 года. Москва: Издательство МГУ.
- Петров, Ф. А. 2001. *Российские университеты в первой половине XIX века. Формирование системы университетского образования*. Кн. 4: Российские университеты и люди 1840-х годов (Профессура и студенчество). Ч. 1: Профессура. Москва: Издательство МГУ.
- Пилипчук, О. Я. & Коновець, О. Ф. & Ярьсько, Л. П. 1998. *Історія науки та освіти в Україні: (Найдавніші часи — перша третина XX ст.)*: Навчальний посібник з українознавства. Київ: Міжнародна фінансова агенція.
- Побожій, С. І. 1993. *Становлення й розвиток мистецтвознавства у Харківському університеті (1805–1920 рр.)*: Дис. ... канд. мистецтвознавства: 17.00.04. Київ.
- Полякова, Н. Л. 1955. *Физика в Харьковском университете от его основания до Великой Октябрьской социалистической революции. Ученые записки Харьковского университета*. Т. 60: Труды физического отделения физико-математического факультета. Т. 5. С. 5–51.
- Посохов, С. І. 2003. Проблеми університетської автономії крізь призму історіографічних дискусій. *Південний архів. Збірник наукових праць*. Історичні науки. Вип. X. Херсон: Видавництво ХДУ. С. 18–21.
- Посохов, С. І. 2005. Система управління «старими університетами» в оцінках радянської публіцистики та історіографії 1920-х — 1940-х років. *Південний архів. Збірник наукових праць*. Історичні науки. Вип. XIX. Херсон: Видавництво ХДУ. С. 224–229.

- Посохов, С. И. 2014. *Университет и город в Российской империи (вторая половина XVIII — первая половина XIX вв.)*. Харьков: ХНУ имени В. Н. Каразина.
- Радищ, Я. Ф. 1996. *Володимир Опанасович Караваєв (до 185-річчя від дня народження)*. Лікарська справа. № 7–9. С. 207–211.
- Різун, В. В. & Тимошник, М. С. & Конверський, А. Є. & ін. 2004. *Нариси історії Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. Київ: Наша культура і наука.
- Робак, І. Ю. 2007. *Організація охорони здоров'я в Харкові за імперської доби (початок XVIII ст. — 1916 р.)*. Харків: ХДМУ.
- Рождественский, С. В. 1902. *Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения: 1802–1902*. Санкт-Петербург.
- Рославский-Петровский, А. П. 1855. Об учёной деятельности императорского Харьковского университета в первое десятилетие его существования. *Конволют*. С. 1–36. Отд. отт. из «Журнала Министерства народного просвещения». № 7. (ЖМНП. Июль (№ 7)).
- Сарбей, В. Г. 1982. Розвиток науки в Києві у другій половині XIX ст. *Український історичний журнал*. № 3. С. 67–77.
- Скворцов, И. П. & Багалец, Д. И., ред. 1905–1906. *Медицинский факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905)*. Харьков: Печатное дело.
- Скирда, В. В. 2000. *Археологічна наука у Харківському університеті (1805–1920 рр.)*. Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.04. Харків.
- Скопенко, В. В., ред. 2005. *Київський національний університет імені Тараса Шевченка: Незабутні постаті*. Київ: Світ успіху.
- Соболева, Е. В. 1983. *Организация науки в пореформенной России*. Ленинград: Наука.
- Соколовський, О. І. 1935. Нарис роботи Київського університету в галузі систематики рослин та вивчення місцевої флори за минуле сторіччя. *Розвиток науки в Київському університеті за сто років*. Київ: Видавництво КДУ. С. 130–148.
- Спекторский, Е. В. 1935. *Столетие Киевского университета св. Владимира*. Белград: Издание Комитета киевских профессоров в Любляне.
- Стельмах, С. 1997. *Історична думка в Україні XIX — початку XX століття*. Київ.
- Стельмах, С. П. 2000. Професорська корпорація Київського університету в XIX — на початку XX століття: спроба створення колективного портрету. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. Історія. Вип. 46. С. 4–10.
- Стельмах, С. П. 2000а. Становлення професорської корпорації в Харківському університеті на початку XIX ст. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*: Історія. Вип. 47. С. 59–63.
- Тарасенко, О. О. 1995. *Становлення та розвиток історичної освіти та науки у Київському університеті у 1834–1884 рр.* Київ: Логос.
- Уваров, С. С. 1864. *Десятилетие Министерства народного просвещения (1833–1843)*. Санкт-Петербург: Типография Императорской академии наук.
- Феофанов, А. М., сост. 2011. *Иностранные профессора российских университетов (вторая половина XVIII — первая треть XIX в.)*. Биографический словарь. Москва: РОССПЭН.
- Ферлюдин, П. И. 1894. *Исторический обзор мер по высшему образованию в России*. Саратов: П. С. Феокрытов. Вып. 1. Академия наук и университеты.
- Фесько, Ю. О. 2008. *Історико-науковий аналіз наукової та освітньої діяльності німецьких вчених у Харківському університеті у дореформений період*: Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06. Київ.

Фойгт, К. К. 1859. *Историко-статистические записки об императорском Харьковском университете и его заведениях от основания университета до 1859 года*. Харьков: Типография Харьковского университета.

Франчук, В. Ю. 1985. *Олександр Опанасович Потебня*. Київ: Наук. думка.

Франчук, В. Ю. 2012. *Олександр Опанасович Потебня: Сторінки життя і наукової діяльності*. Київ: Д. Бураго.

Халанский, М. Г. & Багалеи, Д. И., ред. 1908. *Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805–1905)*. Харьков: А. Дарре.

Харьковский государственный университет 1805–1980. Исторический очерк. 1980. Харьков: Вища школа. Изд. при Харьк. ун-те.

Черняк, С. Г. 2011. *Освітня діяльність Київського університету св. Володимира (1833–1863 рр.)*. Київ: Академперіодика.

Чубинский, М. П. & Багалеи, Д. И., ред. 1908. *Юридический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905)*. Харьков: Печатное дело.

Чувпило, Л. О. 2002. *Сходознавство в Харківському університеті (1805–1917 рр.)*. Дис. ... к. і. н. Харків: ХДУ.

Шульгин, В. Я. 1860. *История университета св. Владимира*. Санкт-Петербург: Рюмин.

Щетинина, Г. И. 1970. *Послужные списки как исторический источник: О составе профессоров пореформленной России*. Москва: Наука.

Шип, Н. А. 1991. *Интеллигенция на Украине (XIX в.): Историко-социологический очерк*. Київ: Наукова думка.

Эймонтова, Р. Г. 1974. Революционная ситуация и подготовка университетской реформы в России. *Революционная ситуация в России в 1859–1861 гг.* (под ред. М. В. Нечкиной). Москва: Наука. С. 60–80.

Эймонтова, Р. Г. 1985. *Русские университеты на грани двух эпох: От России крепостной к России капиталистической*. Москва: Наука.

Эймонтова, Р. Г. 1993. *Русские университеты на путях реформы: шестидесятые годы XIX века*. Москва: Наука.

Эймонтова, Р. Г. 1961. Университетская реформа 1863 г. *Исторические записки*. Москва: Издательство АН СССР. Т. 70. С. 163–196.

Janowski, L. 1911. *Uniwersytet Charkowski w początkach swego istnienia (1805–1820)*. Kraków: Akademia Umiejętności.

Avrus, A. I. 2001. *Istorija rossijskikh universitetov. Oчерki. [History of Russian Universities. Essays]*. Moskva: Moskovskij obshhestvennyj nauchnyj fond. [In Russian].

Andreev, A. Ju. & Posohov, S. I., red. 2012. *Universitet v Rossijskoj imperii XVIII — pervoj poloviny XIX veka. [University in Russian Empire in 18th — the 1st Half of 19th Cent.]*. Moskva: ROSSPJeN. 671 s. [In Russian].

Bagalej, D. I. 1893–1898. *Opyt istorii Har'kovskogo universiteta (po neizdannym materialam). [Experience of History of Kharkiv University (According to Unpublished Materials)]*. Т. 1 (1802–1815 gg.). Har'kov: M. Zil'berberg. [In Russian].

Bagalej, D. I. 1904. *Opyt istorii Har'kovskogo universiteta (po neizdannym materialam). [Experience of History of Kharkiv University (According to Unpublished Materials)]*. Т. 2 (1815–1835 gg.). Har'kov: M. Zil'berberg i synov'ja. [In Russian].

Bagalej, D. I. & Sumcov, N. F. & Buzeskul, V. P. *Kratkij ocherk istorii Har'kovskogo universiteta za pervye sto let ego sushhestvovanija (1805–1905)*. [Short Essay of History of Kharkiv University Durin the 1st 100 Years of Its Existance (1805–1905)]. Har'kov: A. Darre, 1906. [In Russian].

Bakirov, V. S. & Dukhopelnykov, V. M. & Zaitsev, B. P. & in. 2004. *Kharkivskiy natsionalnyi universytet im. V. N. Karazina za 200 rokov*. [Kharkiv National V. Karazin University During 200 Years]. Kharkiv: Folio. [In Ukrainian].

Belyj, M. U., red. 1984. *Kievskij universitet. 1834–1984*. [Kyiv University. 1834–1984]. Kiev: Vishha shkola. [In Russian].

Bilenkyi, S. H. 2001. *Rol M. O. Maksymovycha u formuvanni ukraïnskyykh akademichnykh tradytsii ta ukraïnoznnavchyykh dystsyplin u Kyivskomu universyteti (1834–1845 rr.)*. [A Part of M. Maksymovyich in Formation of Ukrainian Academical Tradition and Disciplines of Ukrainian Studies in Kyiv University (1834–1845)]: Dys. ... k. i. n.: 09.00.12. [In Ukrainian].

Bogoljubov, A. N. red. 1987. *Istorija mehaniki v Rossii*. [History of Mechanics in Russia]. Kiev: Naukova dumka. [In Russian].

Boiko, I. D. 1940. *Korotkyi narys istorii Kharkivskoho derzhavnoho universytetu (1805–1916 rr.)*. [Short Outline of History of Kharkiv State University (1805–1916)]. *Korotki narysy z istorii Kharkivskoho derzhavnoho universytetu im. O. M. Horkoho (1805–1940 rr.)*. Ch. 1. Kharkiv: Vydavnytstvo KhDU. S. 3–42. [In Ukrainian].

Borozdin, I. N. 1910. *Universitety v Rossii v pervoj polovine XIX veka*. [Universitets in Russia in the 1st Half of 19th Cent.]. *Istorija Rossii v XIX veke*. T. 2. Sankt-Peterburg: Br. A. I. Granat i K^o. S. 349–379. [In Russian].

Boiko, N. I. 2004. *Mykhailo Maksymovyich — naviky z ridnym kraiem*. [Mychailo Maksymovyich is Forever with His Motherland]. Cherkasy: Brama. [In Ukrainian].

Boiarska, L. 2002. «Ne spokushaiuchys zhahoiu vidkryttia novykh faktiv...» (Do 175-richchia vid dnia narodzhennia M. M. Beketova). [«Don't be Tempted by Propensity for New Facts Disclosure...»]. *Visnyk NAN Ukrainy*. № 4. S. 51–56. [In Ukrainian].

Bulgakova, L. A. 1978. *Sostav i polozenie prepodavatelej v Rossii vo vtoroj chetverti XIX v.* [Compound and State of the Teachers in Russia in the 2nd Quarter of 19th Cent.]. *Gosudarstvennye uchrezhdenija i klassovyje otnoshenija v otechestvennoj istorii*. Moskva — Leningrad. S. 117–129. [In Russian].

Bunge, N. H. 1859. *Ob ustrojstve uchebnoj chasti v nashih universitetah*. [About the System of Educational Department in Our Universities]. *Zhurnal ministerstva narodnogo prosveshhenija*. T. 102. Sankt-Peterburg. S. 19–32 [Otdel VI]. [In Russian].

Vasylenko, M. P. 1923. *Kremenetskyi liisei i universytet sv. Volodymyra*. *Istorko-iurydychna rozvidka*. [Kremenets Lyceum and St. Volodymyr University. Historical and Juristical Study]. Kyiv: Ukrainska Akademiia Nauk. [In Ukrainian].

Vernyhora, L. V. 2002. *Rozvytok ekonomichnoi nauky v Kyivskomu universyteti (XIX — pochatok XX st.)*. [Development of the Economic Science in Kyiv University (19th — Early 20th Cent.)]: Dys... kand. ekon. nauk: 08.01.04. Kyiv. [In Ukrainian].

Verkhratskyi, S. A. 1976. *V. O. Karavaiev (Khirurh. 1811–1892 rr.)*. [V. Karavaev (Surgeon. 1811–1892)]. Kyiv: Zdorov'ia. [In Ukrainian]

Verkhratskyi, S. A. & Zabludovskyi, P. Yu. 1991. *Istoriia medytsyny*. [History of Medicine]: Navchalnyi posibnyk. Kyiv: Vyscha shkola. [In Ukrainian].

Vladimirskij-Budanov, M. F. 1884. *Istorija imperatorskogo universiteta sv. Vladimira*. [History of Imperial St. Volodymyr University]. T. 1. Universitet sv. Vladimira v carstvovanie imperatora Nikolaja Pavlovicha. Kiev: Tip. imperatorskogo universiteta sv. Vladimira. [In Russian].

Vladimirskij-Budanov, M. F. 1884. *Pjatidesjatiletie universiteta Sv. Vladimira (1834–1884). Rech', proiznesennaja na jubilejnom akte universiteta. [Semicentenary of St. Volodymyr University (1884). Speech Spoken at the Anniversary Meeting of the University]*. Kiev: Tip. imp. universiteta sv. Vladimira. [In Russian].

Volkov, K. 1935. Do istorii khimichnoi nauky u Kyivskomu universyteti za sto rokov. [About the History of Chemistry in Kyiv University During 100 Years]. *Rozvytok nauky v Kyivskomu universyteti za sto rokov*. Kyiv: Vydavnytstvo KDU. S. 230–259. [In Ukrainian].

Volchaneckij, I. B. & Medvedev, S. I. & Volovik, M. P. 1955. Ocherki istorii zoologii v Har'kovskom universitete. [Essays About History of Zoology in Kharkiv University]. *Uch-jonye zapiski Har'kovskogo universiteta*. T. 59: Trudy NII biologii i biologicheskogo fakul'teta. T. 22. S. 81–123. [In Russian].

Galkin, K. 1958. *Vyshee obrazovanie i podgotovka kadrov v SSSR. [Higher Education and Personnel Training in USSR]*. Moskva: Sovetskaja nauka. [In Russian].

Holdman, O. H. Fyzyka za sto rokov u Kyivskomu universyteti. [100 Years of Physics in Kyiv University]. *Rozvytok nauky v Kyivskomu universyteti za sto rokov*. Kyiv: Vydavnytstvo KDU, 1935. S. 1–21. [In Ukrainian].

Gorin, D. K. 1996. K voprosu o «professorskoj kul'ture» Rossii XIX — nachala XX vekov. [About the «Culture of Professors» in Russia (19th — Early 20th Cent.)]. *Otechestvennaja kul'tura i istoricheskaja nauka XVIII–XX vekov*: Sbornik statej. Brjansk: NGPI. S. 42–57. [In Russian].

Yevtukh, M. B. 1996. *Rozvytok osvity i pedahohichnoi dumky v Ukraini (kinets XVIII — persha polovyna XIX stolittia). [Development of Education and Pedagogical Thought in Ukraine (Late 18th — the 1st Half of 19th Cent.)]*: Dys. ... d. ped. n.: 13.00.01. Kyiv. [In Ukrainian].

Yehorova, O. V. 2004. *Yurydychna osvita v universytetakh Ukrainy XIX — pochatku XX st. (etapy ta osoblyvosti rozvytku). [Law Education in the Universities of Ukraine in 19th — Early 20th Cent.]*: Dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.01. D. [In Ukrainian].

Zhmudskyi, O. Z. 1959. *Istoriia Kyivskoho universytetu: 1834–1959. [History of Kyiv University in 1834–1959]*. Kyiv: Vyd-vo Kyiv. universytetu. [In Ukrainian].

Zhuk, V. V. 2015. Naukovo-osvitnia diialnist profesorsko-vykladatskoho skladu medychnoho fakultetu Kharkivskoho imperatorskoho universytetu na pochatku yoho isnuvannia. [Scientific and Educational Activity of Professors and Lecturers of Medical Faculty of Kharkiv Imperial University in Its Early Years]. *Naukovi zapysky Ternopil'skoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka*. Serii Istorii: Vyp. 2. Ch. 3. S. 55–59. [In Ukrainian].

Zhurzha, I. V. 2006. *Stanovlennia ta rozvytok slov'ianoznavstva v universyteti sv. Volodymyra (1834–1919 rr.). [Origin and Development of Slavic Studies in St. Volodymyr University (1834–1919)]*: Dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.06. Kyiv. [In Ukrainian].

Zajonchkovskij, P. A. 1978. *Pravitel'stvennyj apparat samoderzhavnoj Rossii v XIX v. [Government of Imperial Russia in 19th Cent.]*. Moskva: Mysl'. [In Russian].

Ivanov, A. E. 1994. *Uchenye stepeni v Rossijskoj imperii XVIII — 1917 g. [Scientific Degrees in Russian Empire (18th Cent. — 1917)]*. Moskva: Rossijskaja Akademiya nauk, Institut rossijskoj istorii. [In Russian].

Ikonnikov, V. S. 1884. *Biograficheskij slovar' professorov i prepodavatelej imperatorskogo universiteta sv. Vladimira (1834–1884). [Biographical Dictionary of Professors and Lecturers of Imperial St. Volodymyr University]*. Kiev: Tipografija imperatorskogo universiteta sv. Vladimira. [In Russian].

Ikonnikov, V. S. 1876. Russkije universitety v svjazi s hodom obshhestvennogo obrazovanija. [Russian Universities in Relation to Public Education]. *Vestnik Evropy*. Oktjabr'. S. 492–550. [In Russian].

Istoriia Ukrainy v osobakh: XIX–XX st. [History of Ukraine in Personalities (19th — 20th Cent.)]. 1995. Kyiv: Ukraina. [In Ukrainian].

K 50 letnemu jubileju universiteta sv. Vladimira: Ocherki i zametki po istorii universiteta. [Essays and Notes About the History of Universtiy To Semicentenary of St. Volodymyr University]. 1884. Kiev. [In Russian].

Kievskie matematiki-pedagogi. [Kyivan Mathematics-Pedagogs], 1979. Kiev: Vishha shkola. [In Russian].

Kinel'jov, V. G., red. 1995. *Vysshee obrazovanie v Rossii: Ocherk istorii do 1917 g.* [Higher Education in Russia: the Outline of History Before 1917]. Moskva: NII VO. [In Russian].

Knjazev, E. A. & Tankler, H. L. 1988. Universitety Rossii v pervoj polovine XIX v. [Universities of Russia in the 1st Half of 19th Cent.]. *Vestnik vysshej shkoly*. № 9. S. 85–90. [In Russian].

Kovalchuk, O. M. 2002. *Rozvytok teorii prava u Kyivskomu universyteti v XIX — na pochatku XX stolittia* [Development of Law Theory in Kyiv University (19th — Early 20th Cent.)]: Dys. ... kand. yurid. nauk: 12.00.01. Kyev. S. 4. [In Ukrainian].

Kolesnyk, V. F., ker. avt. kol. 2014. *Istoriia Kyivskoho universytetu.* [History of Kyiv University]. Kyev: VPTs «Kyivskiy universytet». [In Ukrainian].

Komar', N. P. 1955. Istorija analiticheskoy himii v Har'kovskom universitete. [History of Analitic Chemistry in Kharkiv University]. *Uchenye zapiski Har'kovskogo universiteta*. T. 58: Trudy himicheskogo fakul'teta i NII himii. T. 13. S. 87–112. [In Ukrainian].

Koryfei ukrainiskoi nauky: Narysy pro vydatnykh diiachiv nauky i tekhniky. [Coryphaeus of Ukrainian Science: Essays About Prominent Persons of Science and Technique], 2000. Mykolaiv: Tetra. [In Ukrainian].

Korolivskij, S. M., red. 1955. *Har'kovskij gosudarstvennyj universitet im. A. M. Gor'kogo za 150 let.* [Kharkiv A. Gorky State University During 150 Years]. Har'kov: Izdatel'stvo Har'kovskogo universiteta. [In Russian].

Kostenko, O. O. 2006. *Stanovlennia i rozvytok silskohospodarskoi nauky ta osvity v imperatorskomu universyteti sviatoho Volodymyra (1834–1917).* [Origin and Development of Agricultural Science and Education in Imperial St. Volodymyr University (1834–1917)]: Dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.07. Kyiv. [In Ukrainian].

Kostenko, I. V. 2009. Tytulatura profesorsko-vykladatskoho skladu dorevoliutsiinykh rosiiskykh universytetiv u konteksti problemy vdoskonalennia suchasnoi naukovo-atestatsiinoi systemy Ukrainy. [Titles of Professors and Lecturers of Russian Universities Before Revolution within the Context of the Problem of Contemporary Scientific and System of Ukraine Improvement]. *Chasopys Kyivskoho universytetu prava*. 2009. № 1. S. 44–54. [In Ukrainian].

Kravchenko, V. V. & Posokhov, S. I. & Naumov, S. O. & Kudelko, S. M. & Zaitsev, B. P. 2004. *Kharkivskiy universytet — ridnomu mistu.* [Kharkiv University for Its Native City]. Kharkiv: SD. [In Ukrainian].

Kryzhanovskiy, L. A. 1935. Do istorii heoloho-mineralohichnykh dystsyplin v Kyivskomu universyteti za sto rokiv. [About the History of Disciplines on Geology and Mineralogy in Kyiv University During 100 Years]. *Rozvytok nauky v Kyivskomu universyteti za sto rokiv*. Kyiv: Vydavnytstvo KDU. S. 260–280. [In Ukrainian].

Krichevskij, G. G. 1985. Uchenye stepeni v universitetah dorevoljucionnoj Rossii. [Scientific Degrees in Universities of Russia Before Revolution]. *Istorija SSSR*. № 2. S. 141–153. [In Russian].

Kudelko, S. M. & Hryhor'iev, A. V., ukl. 2009. *Vkarbovani v litopys nauky. [Imprinted into the Scientific Chronicle]*. Kharkiv: KhNU im. V. N. Karazina. [In Ukrainian].

Kurylo, L. F. 2007. *Problemy vitchyznianoï universytetskoï osvity v XIX — na pochatku XX stolittia. [Problems of Native University Education in 19th — Early 20th Cent.]*: dys. ... kand. ped. nauk: 13.00.01. Kam'ianets-Podilsk. [In Ukrainian].

Levytska, N. M. 2012. *Vyshcha humanitarna osvita Naddniproianskoi Ukrainy (druha polovyna XIX — pochatok XX st.). [Higher Education on Humanities in Ukraine on the Dni-pro (Middle 19th — Early 20th Cent.)]*. Kyiv: NUKhT. [In Ukrainian].

Lejkina-Svirskaja, V. R. 1971. *Intelligencija v Rossii vo vtoroj polovine XIX veka. [Intelligence in Russia (the 2nd Half of 19th Cent.)]*. Moskva: Mysl'. [In Russian].

Lishevskij, V. P. 1988. *Uchenye — popularizatory nauki. [Scholars Who Popularized Science]*. Moskva: Nauka. [In Russian].

Mal'ceva, L. G. 1987. *Prepodavanie i izuchenie otechestvennoj istorii v universitetah Rossii v pervoj polovine XIX veka. [Teaching and Studying of Native History in the Universities of Russia (the 1st Half of 19th Cent.)]*: Diss. ... k. i. n. 07.00.02. [In Russian].

Markevych, O. P. 1946. Nauka i naukovi pratsivnyky v Kyivskomu derzhavnomu universyteti za 112 rokiv yoho isnuvannia (1834–1946). [Science and Scientists in Kyiv States University During 112 Years (1834–1946)]. *Naukovi zapysky Kyivskoho derzhavnoho universytetu*. T. 5. Vyp. 1. S. 9–64. [In Ukrainian].

Martynenko, E. N. 1998. *Organizacija nauchno-issledovatel'skoj raboty prepodavatelej vysshih uchebnyh zavedenij na Ukraine (XIX st.). [Organization of Scientific Investigations of Teachers in Higher School of Ukraine (19th Cent.)]*: Dis. ... kand. ped. nauk: 13.00.01. Harkiv. [In Ukrainian].

Matviichuk, O. & Struk, N., upor. 2005. *Kyivskiy natsionalnyi universytet imeni Tarasa Shevchenka: Nezabutni postati. [Kyiv National Taras Shevchenko University]*. Kyiv: Svit uspihu. [In Ukrainian].

Obozrenie sostojanija Har'kovskogo universiteta za pervoe pjatiletie posle vvedenija novogo Ustava. [A View of Conditions in Kharkiv University During the 1st Five Years After the New Order Establishment]. 1841. *Moskvitjanin*. [In Russian].

Onopriienko, V. I. 1998. *Istoriia ukrainskoï nauky XIX–XX stolit. [History of Ukrainian Science (19th — 20th Cent.)]*: Navchalnyi posibnyk. Kyiv: Lybid. [In Ukrainian].

Osipov, I. P. & Baglej, D. I., red. 1908. *Fiziko-matematicheskij fakul'tet Har'kovskogo universiteta za pervye sto let ego sushhestvovanija (1805–1905) [Faculty of Physics and Mathematics of Kharkiv University During Its 1st 100 Years (1805–1905)]*. Har'kov: Adol'f Darre. [In Russian].

Pavlova, G. E. 1990. *Organizacija nauki v Rossii v pervoj polovine XIX v. [Organization of Science in Russia in the 1st Half of 19th Cent.]*. Moskva: Nauka. [In Russian].

Petrov, F. A. 2003. Rossijskie universitety v pervoj polovine XIX veka. [Russian University in the 1st Half of 19th Cent.]. *Formirovanie sistemy universitetskogo obrazovanija*. Kn. 4: Rossijskie universitety i ljudi 1840-h godov (Professura i studenchestvo). Ch. 2: Studenchestvo. Moskva: Izdatel'stvo MGU, 2003. [In Russian].

Petrov, F. A. 2003. *Formirovanie sistemy universitetskogo obrazovanija v Rossii. [Formation of the University Educational System in Russia]*. T. 1: Rossijskie universitety i ustav 1804 goda. Moskva: Izdatel'stvo MGU. [In Russian].

Petrov, F. A. 2003. *Formirovanie sistemy universitetskogo obrazovanija v Rossii. [Formation of the University Educational System in Russia]*. T. 3: Universitetskaja professura i podgotovka Ustava 1835 goda. Moskva: Izdatel'stvo MGU. [In Russian].

Pylpynchuk, O. Ya. & Konovets, O. F. & Yaresko, L. P. 1998. *Istoriia nauky ta osvity v Ukraini: (Naidavnishi chasy — persha tretyna XX st.)*. [History of Science and Education in Ukraine (Ancient Period — the 1st Third of 19th Cent.): Navchalnyi posibnyk z ukrainoznavstva. Kyiv: Mizhnarodna finansova ahentsiia. [In Ukrainian].

Pobozhii, S. I. 1993. *Stanovlennia y rozvytok mystetstvoznavstva u Kharkivskomu universyteti (1805–1920 rr.)*. [Origin and Development of the Art Studies in Kharkiv University (1805–1920)]: Dys. ... kand. mystetstvoznavstva: 17.00.04. Kyiv. [In Ukrainian].

Poljakova, N. L. 1955. *Fizika v Har'kovskom universitete ot ego osnovaniia do Velikoj Oktjabr'skoj socialisticheskoi revoliucii*. [Physics in Kharkiv University Since Its Origin Until Great October Socialist Revolution]. *Uchjonye zapiski Har'kovskogo universiteta*. T. 60: Trudy fizicheskogo otdeleniia fiziko-matematicheskogo fakul'teta. T. 5. S. 5–51. [In Russian].

Posokhov, S. I. 2003. *Problemy universytetskoj avtonomii kriz pryzmu istoriohrafichnykh dyskusii*. [Problems of the University Autonomy Through the Prism of Discussion in Historiography]. *Pivdennyi arkhiv. Zbirnyk naukovykh prats. Istorychni nauky*. Vyp. Kh. Kherson: Vydavnytstvo KhDU. S. 18–21. [In Ukrainian].

Posokhov, S. I. 2005. *Systema upravlinnia «starymy universytetamy» v otsinkakh radianskoj publitsystyky ta istoriohrafii 1920-kh — 1940-kh rokov*. [System of the «Old Universities» Management in the Evaluation of Soviet Journalism and Historiography (1920s — 1940s)]. *Pivdennyi arkhiv. Zbirnyk naukovykh prats. Istorychni nauky*. Vyp. XIX. Kherson: Vydavnytstvo KhDU. S. 224–229. [In Ukrainian].

Posohov, S. I. 2014. *Universitet i gorod v Rossijskoj imperii (vtoraja polovina XVIII — pervaja polovina XIX vv.)*. [University and City in Russian Empire (Middle 18th — Middle 19th Cent.)]. Har'kov: HNU imeni V. N. Karazina. [In Russian].

Radysh, Ya. F. 1996. *Volodymyr Opanasovych Karavaiev (do 185-richchia vid dnia narodzhennia)*. [Volodymyr Opanasovych Karavaiev (to the 185th Anniversary)]. *Likarska sprava*. № 7–9. S. 207–211. [In Ukrainian].

Rizun, V. V. & Tymoshyk, M. S. & Konverskyi, A. Ye. & in. 2004. *Narysy istorii Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka*. [Essays about History of Kyiv National Taras Shevchenko University]. Kyiv: Nasha kultura i nauka. [In Ukrainian].

Robak, I. Yu. 2007. *Orhanizatsiia okhorony zdorov'ia v Kharkovi za imperskoj doby (pochatok XVIII st. — 1916 r.)*. [Organization of Healthcare in Imperial Kharkiv (Early 18th Cent. — 1916)]. Kharkiv: KhDMU. [In Ukrainian].

Rozhdestvenskij, S. V. 1902. *Istorieskij obzor dejatel'nosti Ministerstva narodnogo prosvshheniia: 1802–1902*. [Historical Review of the Activity of Ministry of People Enlightenment]. Sankt-Peterburg. [In Russian].

Roslavskij-Petrovskij, A. P. 1855. *Ob uchjonoj dejatel'nosti imperatorskogo Har'kovskogo universiteta v pervoe desjatiletie ego sushhestvovaniia*. [About the Scientific Activity in Imperial Kharkiv University During Its 1st Decade]. *Konvoljut*. S. 1–36. Otd. ott. iz «Zhurnalna Ministerstva narodnogo prosvshheniia». № 7. (ZhMNP. Ijul' (№ 7)). [In Russian].

Sarbei, V. H. 1982. *Rozvytok nauky v Kyievi u druhii polovyni XIX st.* [Development of the Science in Kyiv in the 1st Half of 19th Cent.]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. № 3. S. 67–77. [In Ukrainian].

Skvorcov, I. P. & Bagalej, D. I., red. 1905–1906. *Medicinskij fakul'tet Har'kovskogo universiteta za pervye sto let ego sushhestvovaniia (1805–1905)*. [Faculty of Medicine of Kharkiv University During Its 1st 100 Years (1805–1905)]. Har'kov: Pechatnoe delo. [In Ukrainian].

Skyrda, V. V. 2000. *Arkheolohichna nauka u Kharkivskomu universyteti (1805–1920 rr.)*. [*Archaeology in Kharkiv University (1805–1920s)*]: Dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.04. Kharkiv. [In Ukrainian].

Skopenko, V. V., red. 2005. *Kyivskiy natsionalnyi universytet imeni Tarasa Shevchenka: Nezabutni postati*. [*Unforgettable Persons of Kyiv National Taras Shevchenko University*]. Kyiv: Svit uspihku. [In Ukrainian].

Soboleva, E. V. 1983. *Organizacija nauki v poreformennoj Rossii*. [*Organization of Science in Russia after Reforms*]. Leningrad: Nauka. [In Russian].

Sokolovskiy, O. I. 1935. Narys roboty Kyivskoho universytetu v haluzu systematyky roslyn ta vyvchennia mistsevoi flory za mynule storichchia. [Outline of the Work of Kyiv University in Systematics and Study of Local Flora in Bygone Centuries]. *Rozvytok nauky v Kyivskomu universyteti za sto rokov*. Kyiv: Vydavnytstvo KDU. S. 130–148. [In Ukrainian].

Spektorskij, E. V. 1935. *Stoletie Kievskogo universiteta sv. Vladimira*. [*Centenary of Kyiv St. Volodymyr University*]. Belgrad: Izdanie Komiteta kievskih profesorov v Ljubljane. [In Russian].

Stelmakh, S. 1997. *Istorychna dumka v Ukraini XIX — pochatku XX stolittia*. [*Historical Thought in Ukraine of 19th — Early 20th Cent.*]. Kyiv. [In Ukrainian].

Stelmakh, S. P. 2000. Profesorska korporatsiia Kyivskoho universytetu v XIX — na pochatku XX stolittia: sprobha stvorennia kolektyvnoho portretu. [Corporation of Professors in Kyiv University (19th — Early 20th Cent.). *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka*. Istorii. Vyp. 46. S. 4–10. [In Ukrainian].

Stelmakh, S. P. 2000a. Stanovlennia profesorskoj korporatsii v Kharkivskomu universyte-ti na pochatku XIX st. [Origin of the Corporation of Professors in Kharkiv University (Early 19th Cent.)]. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka: Istorii*. Vyp. 47. S. 59–63. [In Ukrainian].

Tarasenko, O. O. 1995. *Stanovlennia ta rozvytok istorychnoi osvity ta nauky u Kyivskomu universyteti u 1834–1884 rr.* [*Origin and Development of History Education and Science in Kyiv University (1834–1884)*]. Kyiv: Lohos. [In Ukrainian].

Uvarov, S. S. 1864. *Desjatiletie Ministerstva narodnogo prosveshhenija (1833–1843)*. [*Decade of Ministry of Public Enlightenment*]. Sankt-Peterburg: Tipografija Imperatorskoj akademii nauk. [In Russian].

Feofanov, A. M., sost. 2011. *Inostrannye professora rossijskikh universitetov (vtoraja polovina XVIII — pervaja tret' XIX v.)*. *Biograficheskij slovar'*. [*Foreign Professors of Russian Universities (Middle 18th — the 1st Third of 19th Cent.)*]. *Biographical Dictionary*. Moskva: ROSSPJeN. [In Russian].

Ferljudin, P. I. 1894. *Istoricheskij obzor mer po vysshemu obrazovaniju v Rossii*. [*Historical Review of Remedies in Higher Education in Russia*]. Saratov: P. S. Feokritov. Vyp. 1. Akademiya nauk i universitety. [In Russian].

Fesko, Yu. O. 2008. *Istoryko-naukovyj analiz naukovoi ta osvithnoi diialnosti nimetskykh vchenykh u Kharkivskomu universyteti u doreformenyi period* [*Historical Scientific Analysis of Scientific and Educational Activity of German Scholars in Kharkiv University Before Reforms*]: Dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.06. Kyiv. [In Ukrainian].

Fojgt, K. K. 1859. *Istoriko-statisticheskie zapiski ob imperatorskom Har'kovskom universitete i ego zavedenijah ot osnovanija universiteta do 1859 goda*. [*Historical and Statistics Notes about Imperial Kharkiv University and its Establishments Since Its Origin Until 1859*]. Har'kov: Tipografija Har'kovskogo universiteta. [In Russian].

Franchuk, V. Yu. 1985. *Oleksandr Opanasovykh Potebnia*. [Oleksandr Opanasovykh Potebnia.]. Kyiv: Nauk. dumka. [In Ukrainian].

Franchuk, V. Yu. 2012. *Oleksandr Opanasovykh Potebnia: Storinky zhyttia i naukovoї diialnosti*. [Pages of Life and Scientific Activity of Oleksandr Opanasovykh Potebnia]. Kyiv: D. Buraho. [In Ukrainian].

Halanskij, M. G. & Bagalej, D. I., red. 1908. *Istoriko-filologicheskij fakul'tet Har'kovskogo universiteta za pervye 100 let ego sushhestvovanija (1805–1905)*. [Faculty of History and Philosophy Faculty of Kharkiv University During Its 1st Years (1805–1905)]. Har'kov: A. Darre. [In Russian].

Har'kovskij gosudarstvennyj universitet 1805–1980. *Istoricheskij ocherk*. [Kharkiv State University in 1805–1980]. 1980. Har'kov: Vishha shkola. Izd. pri Har'k. un-te. [In Russian].

Cherniak, S. H. 2011. *Osvitnia diialnist Kyivskoho universytetu sv. Volodymyra (1833–1863 rr.)*. [Educational Activity of Kyiv St. Volodymyr University (1833–1863)]. Kyiv: Akademperiodyka. [In Ukrainian].

Chubinskij, M. P. & Bagalej, D. I., red. 1908. *Juridicheskij fakul'tet Har'kovskogo universiteta za pervye sto let ego sushhestvovanija (1805–1905)*. [Law Faculty of Kharkiv University During Its 100 Years (1805–1905)]. Har'kov: Pechatnoe delo. [In Russian].

Chuppylo, L. O. 2002. *Skhodoznavstvo v Kharkivskomu universyteti (1805–1917 rr.)*. [East Studies in Kharkiv University (1805–1917)]. Dys. ... k. i. n. Kharkiv: KhDU. [In Ukrainian].

Shul'gin, V. Ja. 1860. *Istorija universiteta sv. Vladimira*. [History of St. Volodymyr University]. Sankt-Peterburg: Rjumin. [In Russian].

Shhetinina, G. I. 1970. *Posluzhnye spiski kak istoricheskij istochnik: O sostave profesorov poreformlennoj Rossii*. [Work Records as Historical Sources: About the Compound of Professors in Russia After Reforms]. Moskva: Nauka. [In Russian].

Ship, N. A. 1991. *Intelligencija na Ukraine (XIX v.): Istoriko-sociologicheskij ocherk*. [Intelligence in Ukraine (19th Cent.): Historical and Sociological Essay]. Kiïv: Naukova dumka. [In Russian].

Jejmontova, R. G. 1974. *Revoljucionnaja situacija i podgotovka universitetskoj reformy v Rossii*. [Revolutionary Situation and Preparation of University Reform in Russia]. *Revoljucionnaja situacija v Rossii v 1859–1861 gg.* (pod red. M. V. Nechkinoj). Moskva: Nauka. S. 60–80. [In Russian].

Jejmontova, R. G. 1985. *Russkie universitety na grani dvuh jepoh: Ot Rossii krepostnoj k Rossii kapitalisticheskij*. [Russian University on the Edge of Two Epochs: From of Serfdom to Russia of Capitalism]. Moskva: Nauka. [In Russian].

Jejmontova, R. G. 1993. *Russkie universitety na putjah reformy: shestidesjatye gody XIX veka*. [Russian Universities on the Ways of Reform: 1870's]. Moskva: Nauka. [In Russian].

Jejmontova, R. G. 1961. *Universitetskaja reforma 1863 g.* [The University Reform of 1863]. *Istoricheskie zapiski*. Moskva: Izdatel'stvo AN SSSR. T. 70. S. 163–196. [In Russian].

Janowski, L. 1911. *Uniwersytet Charkowski w początkach swego istnienia (1805–1820)*. [Kharkiv University in Its Early Years (1805–1820)]. Kraków: Akademia Umiejętności. [In Polish].